

РОЗДІЛ 3 СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

УДК 342:727

Боднарська А. О., ст. магістратури, Цимошук Я. Я., ст. III курсу факультету журналістики; науковий керівник – к.соц.ком. Золяк В. В. (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ФУНКЦІОНУВАННЯ СВОБОДИ СЛОВА В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ ТА РИЗИКИ

Анотація. У статті розглянуто основні поняття свободи слова в Україні, загальне значення та розуміння вільного висловлення думок незалежних журналістів, зокрема, в умовах нинішньої інформаційної війни. Проведено аналіз реальних показників свободи слова та з'ясовано головні перешкоди на шляху розвитку свободи слова медіа в Україні. Визначено умови формування в Україні цілісного національного інформаційно-культурного простору свободи слова.

Ключові слова: *свобода слова, медіа, журналісти, інформаційна війна, Україна.*

Abstract. *The article deals with the basic concepts of freedom of speech in Ukraine, the general importance and understanding of the free expression of opinions of independent journalists, in particular, in the context of the current information war. The real measure of freedom of speech is analyzed. The main obstacles to the development of media freedom in Ukraine have been identified. The conditions for the formation of a coherent national information and cultural space of freedom of speech in Ukraine are determined.*

Key words: *freedom of speech, media, journalists, information war, Ukraine.*

Необхідність захисту українського інформаційного простору активізувалася у 2014 році в умовах зовнішньої гібридної агресії. Тоді країна найбільше відчули його вразливість та недосконалість нормативно встановленого механізму захисту, а точніше – повну його відсутність. Тому, нині інформаційна безпека країни є одним із пріоритетних напрямів її розвитку, оскільки, в умовах інформаційної українсько-російської гібридної війни питання функціонування свободи слова як ніколи актуальне.

Коли йдеться про захист свободи вираження поглядів, міжнародні стандарти допускають можливість її обмеження для захисту інтересів держави, однак такі обмеження мають бути дійсно необхідними для захисту цих

інтересів. Проте, такі ззовні розумні обмеження свободи слова задля блага України зазнають різного роду спотворень.

Темі забезпечення ефективного функціонування свободи слова у нашій країні, зокрема, в умовах зовнішньої гібридної військової та інформаційної агресії присвячено низку наукових досліджень та наукових праць відомих українських вчених та журналістів, зокрема: Л. Орховської, Л. Шиманської, К. Шендеровського, та ін. Однак, нинішнє засилля в українському інформаційному просторі новин та повідомлень із засобів масової інформації країни-агресора, спонукає нас до нового дослідження означеної проблеми.

Метою нашої статті є дослідження та окреслення ролі викликів та ризиків функціонування свободи слова в Україні.

Для досягнення визначеної мети, у статті реалізуються такі завдання:

- розглянути основні поняття свободи слова в Україні;
- проаналізовано реальний стан свободи слова в Україні;
- з'ясувати головні перешкоди на шляху до розвитку свободи слова у масмедійному просторі України;
- визначити умови формування в Україні цілісного національного інформаційно-культурного простору свободи слова.

Розвиток незалежних медіа розпочався в Україні після здобуття нею незалежності. Однак, для того, щоб відійти від радянських шаблонів подачі інформації, знадобився більш значний проміжок часу. На жаль, на думку Р. Кібла, у 90-х роках ХХ століття Україна втратила свій шанс сформувати сучасну, незаангажовану систему засобів масової інформації (ЗМІ) [1].

Другий шанс на становлення незалежних медіа виник після Помаранчевої революції, проте і на цей раз ЗМІ не змогли зробити справжній прорив, більшість з них й надалі залишалися рупором олігархів.

По-справжньому українські ЗМІ почали змінюватися лише після Революції Гідності, коли вони повинні були адекватно реагувати на стан речей в країні і відповідати запитам суспільства [2].

Але нині процес трансформації українських медіа триває, і зараз він, на наш погляд, ще не вийшов на фінішну пряму. З одного боку, спостерігається зростання свідомості і відповідальності журналістів, які не хочуть псувати свою репутацію заради миттєвого заробітку, з іншого – суспільство змушує ЗМІ розвиватися, вдосконалюватися та відходити від старих шаблонів.

Це дає підстави сподіватися на те, що вже через кілька років більшість українських медіа почнуть відповідати міжнародним стандартам. Наразі ж український телеб'єфїр переважно залишається ареною інформаційної війни конкуруючих між собою олігархів та політичних баталій.

Істотно впливає на медіапростір України також війна на Донбасі та масштабна російська пропаганда. Тому, українська журналістика переживає важку постреволуційну фазу, в якій їй необхідно знайти та відстояти власну роль у суспільстві.

На жаль, сьогодні суспільство зустрічається зі зростаючим тиском на журналістів розслідувачів, спробами їх залякати та впливати на їхню роботу [3]. Не можна не згадати про поширену в країні практику помсти журналістам за неприємні для когось (в основному для впливових бізнесменів або окремих політиків) матеріали. Спалені автомобілі, погрози, побиття та перешкоджання діяльності досі зустрічаються в українській журналістиці, хоча вони абсолютно неприйнятні для світової спільноти.

Наприклад, не так давно в Україні високо цінували два видання: «Фокус» і «Кореспондент». Однак, після того, як холдинг, до якого вони належали, був придбаний олігархом часів Януковича – Сергієм Курченко, ці ЗМІ моментально втратили авторитет, а провідні журналісти цих видань вимушені були звільнитися.

Також зараз відбувається постійне широке обговорення (часто, на жаль, не в дуже коректній формі), що саме дозволено і не дозволено робити журналістам під час війни. Однак, для того, щоб Україна поліпшила свої позиції в рейтингах свободи слова, вона має гарантувати журналістам безпеку і безперешкодне здійснення їхньої професійної діяльності. Утім, якщо порівнювати сьогоднішню ситуацію з реаліями багаторічної давности, то українські медіа дійсно зробили суттєвий якісний стрибок вперед [2].

Одним з пріоритетних напрямків Міністерства інформаційної політики України була протидія обмеження свободи слова. Сподіватимемося, що ця робота у міністерстві продовжуватиметься. Впродовж останніх років в Україні були прийняті важливі закони, що регулюють діяльність в країні діяльність зарубіжних ЗМІ, наприклад, підстави для видачі посвідки на тимчасове проживання представникам іноземних засобів масової інформації, який був підготовлений в Міністерстві інформаційної політики спільною робочою групою з міжнародними інформагенціями.

Також, в Україні було прийнято рішення про спрощення перебування іноземних журналістів (згідно з цим рішенням, перебування іноземних журналістів відбуватиметься впродовж півроку і не потребуватиме додаткового узгодження). Верховна Рада 03.09.2015 року ухвалила Закон № 1831 «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації, а також реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення» [4].

На початку 2016 р. в Україні було посилено кримінальну відповідальність за перешкоджання діяльності співробітників ЗМІ. Зокрема, депутати посилили покарання за незаконне вилучення журналістських матеріалів і техніки. Відповідно, після створення Міністерства інформаційної політики, Україна піднялася в рейтингу свободи слова на 22 пункти порівняно з 2014 роком, але все одно поки займає в ньому малопочесне 107 місце. Той факт, що Росія стоїть на 148-му, – слабка втіха для країни, що претендує на європейський вибір [5].

Отже, українська влада має продовжити покращувати умови роботи для журналістів в Україні. Однак, якщо все ж таки провести паралель з ситуацією в українських ЗМІ та російських, то робота журналістів в Україні характеризується зовсім іншим рівнем свободи [2].

Порівняно з ситуацією в Росії, де незалежна журналістика залишилася тільки в дуже небагатьох нішах, зазвичай в редакціях, що фізично виїхали за кордон, умови роботи в Україні зовсім інші: журналісти мають куди більше можливостей вільно повідомляти про події, вести журналістські розслідування та реалізовувати нові медіапроекти без втручання з боку держави.

Що ж до ситуації в окупованому Криму та місті Севастополь, то Росія спровокувала в регіоні процес згорання свободи слова і вільного вираження думок. Російська влада запровадила законодавство щодо протидії екстремістської діяльності, кримінальну відповідальність за заклики до сепаратизму», спровокувала скорочення числа альтернативних джерел інформації, ініціювала переслідування журналістів з боку правоохоронних органів і «кримської самооборони» [5].

В цілому, активна фаза окупації українських територій супроводжувалася тотальною «зачисткою» інформаційного простору Криму, Донбасу, а також російського інформаційного простору.

В Україні дуже позитивною тенденцією можна вважати появу нових гравців на медіаринку. Головна причина виникнення таких гравців полягає в суспільному попиті на них. Україна протягом багатьох років відчувала дефіцит якісних, незаангажованих ЗМІ, які працювали б заради суспільства, а не обслуговували інтереси окремих осіб [1].

Революція Гідності стала каталізатором для становлення громадянського суспільства в Україні. В нових реаліях ЗМІ старого формату втрачають довіру і авторитет, що дає можливість новим медіа проявити себе, а медіаринку фрагментуватися.

Успіх нових акторів медіасфери можна насамперед пояснити новизною їх підходів і націленістю на якісний контент. І все ж, в Україні досі не вистачає компетентних, об'єктивних ЗМІ, тому що як тільки подібні ресурси потрапляють на медіаринок, вони відразу знаходять свою нішу.

Ймовірно, в найближчі кілька років на ринок зможуть вільно заходити нові медіа, які будуть пропонувати інноваційні концепції та професійно висвітлювати важливі події суспільно-політичного життя. Такі ЗМІ відіграють важливу роль у контексті формування громадської думки і вибору основних проблем для громадських дискусій [2].

Вони впливають на формування порядку денного, привертають увагу суспільства до важливих проблем політичного та соціального характеру. У той же час міжнародні засоби масової комунікації впливають на імідж країни в очах європейської та світової громадськості, а також є найбільш дієвим джерелом для критики влади. При цьому вони достатню увагу відводять на перевірку фактів і представлення різних точок зору на одну і ту ж подію.

Однак, незалежні мас-медіа в Україні розвиваються повільними темпами. Тому, необхідно виділити головні перешкоди на шляху розвитку свободи слова медіа в Україні, до яких потрібно віднести:

1. Невеликий бюджет у зв'язку з падінням рекламного ринку у 2008 та 2014 роках;
2. Старі закони, які регулюють політичну рекламу; прямий вплив власників на редакційну політику;
3. Військові дії на Донбасі;
4. Російська пропаганда та дезінформація;
5. Нереформованість правоохоронних органів та судів, які не завжди приймають до розгляду справи про перешкоджання журналістській діяльності [5].

У березні 2018 року під час дискусії в Національній спілці журналістів України представник правозахисної організації Freedom House в Україні озвучив тезу про те, що політичний і економічний тиск змушує вітчизняних журналістів уникати критичних тем. Зазначалося також, що з політичних мотивів влада обмежила свободу слова, а також намагалася посилити цензуру через контроль над Інтернет-простором [2].

Рейтинг свободи в Україні, за оцінками організації склав 3 із 7 балів (1 бал – найбільш вільні країни, 7 – найменш вільні).

З того часу минув цілий рік, і вже 18 квітня 2019 року міжнародна правозахисна організація «Репортери без кордонів» оприлюднила щорічний індекс свободи ЗМІ станом на 2019 рік. Як зазначається, в Україні погіршилася ситуація зі свободою слова. Україна опустилася на сходінку нижче у рейтингу свободи преси порівняно з минулорічним показником і посіла 102 місце [3].

Правозахисники звернули увагу на проблеми, які стають найбільшими викликами для свободи слова в Україні. Йдеться, серед іншого, про такі негативні фактори як насильство над журналістами, перешкоджання в роботі журналістів. Українським інститутом масової інформації з початку 2019 року зафіксовано майже 70 випадків порушень та перешкоджань законній журналістській діяльності, а саме: 41 випадок перешкоджання журналістам, 10 випадків погроз, сім випадків обмеження доступу до інформації, шість кібератак, чотири випадки побиття та один цензури. Лідерами цих негативних проявів стали Київ та Дніпро, порушення також траплялися на Одещині, Волині, в Житомирі, у Запоріжжі, Львові, Рівному, Чернігові. Зафіксували в ЗМІ й випадки стеження за працівниками ЗМІ, чого раніше в Україні не траплялося. Тож, звіти вітчизняних і міжнародних організацій подають дані, які підтверджують, що журналістика стала в Україні вкрай небезпечною професією. Причому ризику піддаються не тільки, працівники мас-медіа, які стали військовими кореспондентами й перебувають у небезпечному середовищі – у зоні бойових дій на сході

України, а й ті, які працюють на мирній території, де, здавалося б, таких негативних викликів не повинно бути [4].

Мало не щодня публікуються повідомлення про тиск на журналістів, побиття, погрози у стрічці новин на Facebook. Таких «новин» чимало й на різних інформаційних ресурсах. Складається кримінальна хроніка, яка стосується саме працівників ЗМІ. І не має значення, про який регіон країни йдеться. Наведемо деякі з цих моментів:

27 квітня 2019 року.

Інформаційний ресурс «Радіо Свобода» та ціла низка інших повідомили що у місті Дніпрі спалили автівку головного редактора комунальної газети «Зоря» Володимира Пісоцького. Журналіст зазначив, що пов'язує підпал зі своєю професійною діяльністю.

4 травня 2019 року.

У центрі Черкас жорстоко побили журналіста Вадима Комарова. В результаті цього нападу чоловік майже місяць перебував у комі.

9 травня 2019 року.

На Волині побили журналістів телерадіокомпанії «Аверс», які здійснювали свою професійну діяльність. У побитті звинувачувалися працівники митної служби.

10 травня 2019 року.

Журналістка Волинського сайту «Радар» Наталія Камишнікова повідомила, що їй передали погрозу вбивства. Була й спроба підпалити її будинок. У погрозах журналістка звинувачувала оточення одного з депутатів міськради.

15 травня 2019 року.

Відбулося перешкоджання професійній діяльності журналіста телеканалу 1+1 Володимира Тимофійчука з боку одного з працівників Кабінету Міністрів України. Служба інформації Національної спілки журналістів оприлюднила повідомлення про заяву з цього приводу, яка надійшла від журналіста до НСЖУ.

Це резонансні випадки, про які стало відомо тільки останнім часом. Та насправді їх більше, бо не завжди фіксуються тиск, погрози стосовно журналістів, які працюють, скажімо, у невеликих місцевих чи регіональних газетах. Вдаватися до різних негативних дій проти працівників мас-медіа можуть як приватні особи, так і місцеві чиновники чи депутати.

Адже, хоч юридично в Україні реформовано 92 % від загальної кількості засобів масової інформації, які виходили на кінець 2018 року, та фактично невеликі міськрайонні та районні газети і надалі залежать від місцевих органів влади та самоврядування, впливових районних чи міських керівників, з якими їм доводиться співпрацювати щодо реклами.

Ця залежність обертається такими випадками.

Під час минулих президентських виборів колектив невеликої районної газети на Сумщині уклав угоду зі штабом одного з кандидатів у президенти.

Але як тільки на шпальтах видання почали з'являтися матеріали на підтримку цього кандидата, незадоволення висловив один з впливових керівників районного масштабу, який підтримував іншого претендента на президентський пост. Не маючи можливості забезпечити своєму виданню повну фінансову стабільність, ця газета змушена була співпрацювати з підприємством, яке очолював той керівник.

Після погроз припинити цю кабальну «співпрацю» журналістам від контактів з виборчим штабом довелося відмовитися. Редактор, який розповідав про цей факт, був доволі розчарований: роздержавлення газети формально відбулося, але фактично вона так і залишилася під «п'ятою» у влади та впливових чиновників.

Про небажання місцевого істеблішменту припинити вплив на раніше повністю підконтрольні ЗМІ свідчать і кілька фактів, оприлюднених на сайті Національної спілки журналістів. Наприклад, тривалий конфлікт переживає районка «Каховська зоря», співзасновники якої не ухвалюють рішення про роздержавлення газети, хоча з цього приводу є рішення суду, який видання виграло у районної ради.

Більш ніж рік бореться за свою незалежність одна з найстаріших газет України – «Запорізька правда», конфлікуючи зі своїм співзасновником – обласною радою. Тобто загалом ситуація з дотриманням прав журналістів в Україні, як бачимо, далека від прийнятної. Працівники ЗМІ вочевидь потребують більшої підтримки і кращого захисту.

Серед регіонів України за кількістю порушень лідирує Київ з областю (76 випадків). Друге місце за кількістю порушень посіла Одещина (17 випадків), третє місце розділили між собою Волинь та Дніпропетровщина – по 13 випадків відповідно, на четвертому місці – Миколаївщина (12 випадків), на п'ятому – Полтавщина (10 випадків).

На окупованих територіях України робота незалежних журналістів залишається практично неможливою, або суттєво утрудненою. Українські журналісти позбавлені можливості висвітлювати події на цій території через значну загрозу фізичній безпеці. Зокрема, у жовтні цього року український журналіст Станіслав Асеев, який утримується в заручниках на території т.зв. «ДНР» з 2017 року, був засуджений самопроголошеною проросійською адміністрацією в Донецьку до 15 років позбавлення волі. Протягом останніх 5 років експерти зафіксували понад 300 випадків тиску на журналістів в Криму – в тому числі, напади, тортури, затримання, захоплення майна, обшуки, та погрози.

Недарма Асоціація українських моніторів дотримання прав людини спільно з мережею колективної безпеки «ЗахистТИ» взялися розробляти інтерактивні інструменти, які допоможуть захищати свої права як громадським активістам, так і журналістам.

Важливо пам'ятати, що головний козир якісних ЗМІ полягає в тому, що вони можуть запропонувати об'єктивну, професійно представлену інфор-

мацію. Саме в цьому криється перспектива їхнього розвитку [5]. Заслугують також уваги проекти, що дозволяють ідентифікувати замовні матеріали: пропаганду/дезінформацію та вибирати гідні уваги ЗМІ [4].

Ще одна проблема у площині свободи слова в Україні – немає її законодавчого регулювання в Інтернеті. Сюди належить відсутність офіційного статусу онлайн-видань. А це тягне за собою таку проблему – журналісти, які працюють в онлайн-ЗМІ, не захищені законодавством. Вільне створення онлайн-медіа негативно впливає і на національну безпеку держави. Як зазначає Р. Кіבל, за 5 років конфлікту на сході України держава не спромоглася виробити жодних механізмів для врегулювання цих питань [1].

Інші критерії обмеження свободи слова – це переслідування легітимної мети (наприклад, в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності, захисту репутації тощо) та необхідність у демократичному суспільстві. Це, за словами медіа-юриста, змістовний критерій, який визначає баланс: чому надавати пріоритет – свободі слова чи приватному життю.

Щоб обмежити свободу слова, необхідні всі три критерії. Відсутність якогось із них є порушенням стандартів Європейської Конвенції з прав людини та статті 34 Конституції [4].

Стосовно регулювання свободи слова в умовах конфлікту, на думку експерта, у нас теж багато законодавчих дірок. Наприклад, після зміни АТО на ООС Закон «Про боротьбу з тероризмом», який встановлював хоч якісь рамки щодо поширення інформації, став не дотичний до ООС і більше не регулює ситуацію на сході України, зокрема й свободу слова та свободу поширення інформації. Тому новому парламенту необхідно працювати, щоб врегулювати законодавчу сферу свободи слова в умовах конфлікту [2].

Вплив держави на медіа-простір повинен бути мінімальним. Україна має йти не шляхом заборон, залякування/арештів журналістів чи інших нецивілізованих дій, а шляхом створення умов для відновлення мовлення на Сході та в Криму, створення нових медіа з різноманітним точкам зору та якісними журналістськими розслідуваннями, відкриттям України для роботи в ній іноземних журналістів. Але в той же час навчитися та навчити українців відрізняти пропаганду від інформації [2].

З проведеного дослідження можна зробити висновок, що важливою умовою формування в Україні цілісного національного інформаційно-культурного простору свободи слова має стати реалізація вираженої державної інформаційної політики, яка б створювала необхідні умови для повноцінного функціонування у суспільстві вітчизняних ЗМІ як важливого чинника формування і зміцнення національної свідомості громадян України, утвердження незалежної держави. Основними напрямками державної інформаційної політики повинні стати законодавчий і адміністративний захист національних ресурсів і національного інформаційного простору, організаційне поліпшення управління інформаційними ресурсами держави.

Першочерговим завданням державної інформаційної політики у контексті підвищення впливу ЗМІ на формування національної свідомості, мають бути вдосконалення законодавчої та нормативно-правової бази, що регулює відносини в інформаційній сфері, розробка і прийняття Інформаційного Кодексу України. Держава через систему нормативно-правових важелів повинна забезпечити протидію зовнішнім інформаційним впливам, мінімізувати процеси русифікації, американізації українського інформаційного простору; захистити заради національних інтересів духовно-культурне, морально-психологічне здоров'я українського суспільства. Розробка дієвої системи контролю за дотриманням іноземними ЗМІ мовного та інформаційного законодавства України сприятиме забезпеченню інформаційної безпеки держави.

Доцільно провести перереєстрацію усіх ЗМІ, що функціонують у суспільстві, заборонити ті, що ведуть антиукраїнську політику, підривають духовність української нації та безпеку Української держави, розпалюють міжнародну ворожнечу. Органи державної влади повинні посилити контроль за дотриманням положень чинного законодавства щодо мовного режиму ЗМІ та квоти національного продукту на телебаченні та у кінопрокаті.

Для забезпечення державного статусу української мови, її повноцінного функціонування в інформаційно-комунікаційному просторі України держава має здійснювати активну протекційніську політику щодо україномовних ЗМІ, у тому числі шляхом застосування механізмів пільгового оподаткування.

Важливим є завдання забезпечення національно-державницької змістовності теле- та радіопростору на всій території України і, в першу чергу, запровадження системи суспільного мовлення, вдосконалення правової бази, що регулює його діяльність, та програм, які були б спрямовані на формування у громадян України державницького мислення, національної свідомості, почуття патріотизму, сприяли утвердженню громадянського порозуміння і злагоди, утвердженню української мови і культури. Держава має надати фінансову підтримку загальноукраїнським освітнім, виховним, культурним, науковим та іншим програмам у ЗМІ, спрямованим на зміцнення української національної свідомості.

1. Кіבל Р. Журналістська етика. Київ: Інститут журналістики. К., 2007. 188 с.
2. Шендеровський К. Медіакомунікації та соціальні проблеми: збірка навч.-метод. матер. і наук. статей у трьох част. Ч. 1, упор. ред. К. С. Шендеровського. К., 2012. 288 с.
3. Ороховська Л. А. Мас-медіа як складова людської комунікації. Вісник національного авіаційного університету. К., 2016. 226 с.
4. Закон України «Про інформацію» зі змінами та доповненнями. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 07.09.2019).
5. Климанська Л. Д. Медіа-імідж соціальної проблеми. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. К., 2009. Вип. 15. С. 273–279.